

Българистиката в документите на ДС

Ролята на Държавна сигурност в реализиране политиката на ЦК на БКП

Евтим Костадинов

Използването на български и чуждестранни учени от Държавна сигурност, с цел реализиране на партийната и държавната политика по времето на комунизма в България, е често срещана практика. Проследяването на процеса може да обхване целия период от дейността на тайните служби у нас, но това е тема на по-задълбочено и всеобхватно изследване. В моето експозе ще се опитам с примери от документи на ДС да открия основните способности и преследваните цели от секретните органи в изпълнение на поставените им политически задачи.

Преди това обаче е необходимо да направя следната уговорка:

Анализът на документите на ДС не може да бъде откъснат от контекста на студената война и блоковото противопоставяне. Обект на проучването не е поведението на т.нар. противник (ученият от другата страна на Желязната завеса), макар в документите често да проличават причините за едно или друго действие на тогавашните български тайни служби, като противодействие на ответната страна.

1. Анализът на документите на ДС не може да бъде откъснат от идеологическите задачи, поставяни от партийното ръководство на комунистическата държава.
2. Анализът на използваните документи няма как да претендира за изчерпателност по две причини:

- Основните документи, свързани с българистиката и провеждането на двата конгреса по българистика (1981 и 1986 г.), са унищожени;

- Изследването се позовава само на документите на обявените публични лица, в съответствие с изискванията по закон.

Поради тази причина не би могло в достатъчна дълбочина и в цялост на този етап да се освети дейността на Държавна сигурност по темата българистика. Но дори при прегледа само на част от документите ясно се открояват основните направления и използваните методи в изпълнение на поставените задачи. Някои от тях действително обслужват националните интереси на България от гледна точка популяризиране на културно-историческото ѝ наследство, но повечето, от гледна точка на съвременните демократични ценности, обслужват чисто идеологически задачи, а понякога се преследват и чисто кариеристични цели.

Главният политически документ, озаглавен „За развитието на българистиката в чужбина“, е едно решение на Политбюро на ЦК на БКП от 29 март 1977 г. В него се анализира изпълнението на Решение № 647 от 21 декември 1969 г., посочват се

грешките и се формулират задачите пред институтите и ведомствата за засилване **пропагандното настъпление** против буржоазната идеология, опортюнизма, десния и „левия“ ревизионизъм, против организираниите от тях антисъветски и антисоциалистически кампании. В партийния документ се дава оценка, че в капиталистическите страни интересът към българистиката е продиктуван, едва ли не, единствено от борбата срещу марксизма-ленинизма, срещу социализма и специално срещу социалистическа България.¹ Чуждестранните учени-българисти са упрекнати, че грубо фалшифицират нашето историческо минало. По-надолу в изложението ще видим как комунистическите тайни служби използват същите прийоми за въздействие върху чуждите българисти, с цел не обслужване на историческата истина, а с цел обслужване на чисто пропагандни тези в подкрепа интересите на тогавашна социалистическа България.

В решението на Политбюро важно място заема издаването и разпространението на българската книга. Първостепенно значение се определя на съчиненията на Георги Димитров и Тодор Живков.² Големи отговорности се възлагат на Министерството на външните работи посредством посолствата на НРБ. Структурите на Държавна сигурност, също са впрегнати в изпълнение на партийната задача, без това да е отразено в официалния документ. Съдейки по активността по отношение разгръщане на агентурата и масовото използване на научните кадри в изпълнение на партийната повеля, винаги съпътствана от идеята за висок патриотизъм, можем да си дадем отговор защо толкова много български и чуждестранни учени в онези години са се превърнали в заложници на секретните служби.

В работата, свързана с **развитието на българистиката в чужбина**, основно е ангажирано Първо главно управление (разузнавателно) на Държавна сигурност и по-специално 14-и отдел - „Културно-историческо наследство“. Шести отдел на ДС, свързан с борбата срещу идеологическата диверсия, също активно участва в наблюдаването и ангажирането на учени - българисти. През 70-те и 80-те години на XX век огромната маса от български изследователи, предимно филолози и историци, при всяко тяхно пътуване по линия на т.нар. научен обмен, са получавали задачи от тайните служби. Обикновено подготовката им преди заминаване на специализация, курс, участие в конгреси и семинари, е вървяла по две направления: идейно-политическа и оперативна подготовка. В личното дело на секретен сътрудник например откриваме в какво се е изразявала идейно-политическата подготовка, а именно, в провеждане на беседа по международната обстановка и политиката на САЩ и НАТО. В инструктажа се акцентира върху миролюбивата и активна политика на СССР и социалистическите страни.³

Една от основните задачи на секретните сътрудници е била популяризирането на българския език, литература и култура в чужбина. Реализирането на тази патриотична

¹ ДАА - ф. 1Б, оп. 66, а.е. 639 (Препис на протокол №117 на Политбюро на ЦК на БКП, 8 април 1978 г.), л. 10

² Пак там, л. 41

³ АКРДОПБГДСРСБНА - Р, ф. 1, а.е. 7336, ЛД № 18547, т. I, л. 21

задача обаче не се свежда единствено в ангажирането на чужди учени и публицисти, в написването на очерци, статии и пътни бележки за България, а и в събирането на информация от тях и за тях. На първо място службите са искали да разберат какво е отношението на чуждестранните учени към социалистическия строй в България и Съветския съюз. Тези сведения често се съпътстват и от информация от личен характер, която в повечето случаи е без всякакво отношение към конкретната ангажираност на отделните учени към българския език, културата, историята или политиката на НРБ. **Внедряването на агенти в чуждите институти**, занимаващи се със славистика и с българистика, е било първостепенна задача на службите. В личното дело на секретен сътрудник с дата 20 януари 1973 г. четем: *„Имайки предвид приемливото за нас намерение на френски професор да открие в ръководения от него Славянски институт в Париж секция българистика, изхождайки от това, че Центърът по българистика към БАН има за задача да открива подобни звена в чужбина, пред нас се открива добра възможност да използваме тези обстоятелства и внедрим там наш млад научен работник – литератор или литературен историк.“*⁴

Задачата, поставена на друг агент, била: *„...да посети Института за славянски проучвания и Университетската библиотека – първият в Париж, вторият в Лион – и събере информация по отношение тяхната структура, личен състав, лица, които се занимават с проблемите на нашата история и език, и лица, които се занимават с проблемите на нашите съседи: гърци, югославяни, румънци. По възможност да бъде оценено влиянието на последните в тези области“.*⁵

В сведение относно преподавателите и студентите от Залцбургския университет задачата на секретния сътрудник била в разговорите му с местните учени, българисти и слависти, да докладва за техните коментари по актуални международни и вътрешно-политически проблеми (за НРБ), отношението им към политиката на СССР, плановете и намеренията им, свързани с посещението на НРБ, контактите им с български граждани.⁶ Задача от идеологически характер, изпълнението на която едва ли с нещо би допринесла за издигане авторитета на българистиката в Залцбургския университет.

Без да коментирам и да слагам под общ знаменател задачите и изпълнението на задграничната ни агентура, чиито големи успехи трудно се откриват в документите на ДС, а за тях четем единствено в отчетните доклади на комунистическите тайни служби, в оперативните материали не са рядкост анализите, които разкриват реалността такава, каквато е. В оценката на оперативен работник относно проведената беседа със секретен сътрудник четем: *„...усилията ни да налагаме нашите исторически тези в Западна Европа не срещат съпротива, но от наша страна се прави недостатъчно“.*⁷ *„Нашите действия носят белега на недостатъчна активност (пропускат се много възможности), липсва им целенасоченост и обща координационна обвързаност; не*

⁴ АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 1, а.е. 2784, ЛД № 9415, л. 13

⁵ АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 1, а.е. 5553, ЛД № 8675, л. 87

⁶ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1Р, а.е. 11849, РД № 40888, т. II, л. 48

⁷ АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 1, а.е. 5553, ЛД № 8675, л. 90

винаги прибягваме към услугите на най-подходящите кадри (командироваат се хора некомпетентни, без научен авторитет и кредит сред историците в европейските страни); много сили пилеем за посещение на нашата страна на учени от Запада, с които постигнахме определени положителни договорки, а след това недостатъчно контролираме тяхното практическо осъществяване; все още сериозно изоставяме по изграждането на подходящ механизъм, който да ни гарантира завършен цикъл от придобиване и практическа реализация на българските исторически и културни паметници и т.н.”⁸

В друго сведение относно симпозиум по българистика в западноевропейски град, проведен през 1982 г. намираме информация как за участие били поканени 18 езиковеди и литератори от България: *„Прави впечатление - пише в документа - отсъствието на големи учени от БАН в областта на историята и диалектологията. Няма изобщо да бъде представено съвременното състояние на езика. Това ще попречи за аргументирана защита на нашите позиции по т. нар. македонски въпрос, като се имат предвид позициите на самия организатор, според когото старобългарският език няма голямо значение в средновековието и от друга страна изобщо не може да се разглежда като създаден от Кирил и Методий.”⁹* Доста неприятна за нас оценка, която отразява поредното разминаване с официалната информация, свързана с апологетиката на социалистическите успехи на България през онези години и неумението да се използват пълноценно възможностите за утвърждаването на обективни исторически научни тези.

Освен събиране на информация относно нагласите на чуждите учени към НРБ, българистите ни в чужбина често са изпълнявали задачи, свързани с **разлагане на т.нар. вражеска емиграция**. Методите и средствата при изпълнението на тази задача са различни според конкретиката на отделните случаи, но не може да не направи впечатление, че българските учени, вместо да се съсредоточат върху своите научни интереси, често са били принуждавани да изпълняват несвойствени задачи, свързани с дискредитирането на отделни лица.

За пример ще посоча работата на агентка на ДС в западноевропейска държава по използването ѝ за разобличаване на обект от т. нар. вражеска емиграция. Обектът водил лекции на студенти, изучаващи български език в Институт по славистика. Задачата на агентката била да направи всичко възможно да го дискредитира, така че той да бъде отстранен от работата си в института. При срещите между двамата в чуждата държава тя непрекъснато го агитирала да се завърне в България. Въпросният обект не бил политически обвързан, но се страхувал да се завърне в родината си, независимо, че в чуждата държава, както сам признава, не живеел добре.¹⁰ С цел обаче да го компрометира пред чуждото кантраразузнаване, на нея било възложено, при евентуалното контролиране на разговорите им, да поддържа мнението, че тя не вярва

⁸ Пак там

⁹ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. IP, а.е. 11849, РД № 40 888, т. II, л. 59

¹⁰ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, а. е. 3261, ЛД № 8552, т. I

той да се е отказал от комунистическите си убеждения, че брат му също бил казал, че не може да си обясни как той с такива разбирания и с комунистическата си закалка може да търпи тежката обстановка около себе си.¹¹ И тъй като детето на обекта било в България, другата поставена задача на агентката била да използва неговото самотно състояние и любовта му към детето и да продължава неговото разлагане и психическа неустойчивост.¹²

Много усилия се полагат и много човешки ресурси в лицето на секретни сътрудници се ангажират за **работа с българската емиграция във връзка с т. нар. македонски въпрос**. Така например в информацията на секретен сътрудник относно американски гражданин от български произход, избягал от България през 1968 г. е цитиран самият емигрант, който твърдял, че за него борбата за българщината в Македония е основна, макар самият той да бил антикомунист, защото от гърцизъм и сърбизъм един народ мъчно се връщал назад към българизма. *„Ние предпочитаме - добавя той - България и Македония да са комунистически (ако няма друг изход), но с българи, а не обратното – да са демократични (в смисъл на буржоазно-републикански), но без българи.“*¹³

Предложението на секретния сътрудник е незабавно да бъде сформиран колектив от историци, който да помогне на въпросния български емигрант в написването на книга, озаглавена: „Македония на българите“¹⁴. Той предлага също да бъдат изпратени четирима научни работници (дори посочва имената им), на които да се намери статут в българското посолство във Вашингтон или в мисията ни в Ню Йорк. Те пък от своя страна щели да разгърнат дейност за дарения сред българската емиграция и по този начин в значителна степен да възвърнат изразходваните за тях суми, във връзка с увеличеният щат на посочените посолство или мисия.¹⁵ На операцията е поставено дори кодово име, но в запазените документи на цитирания секретен сътрудник няма данни за нейното развитие.

Много отговорна за секретните сътрудници е била задачата **да въздействат върху научните оценки, правени от чуждестранни учени**. Ще дам пример за участието на американски учен по време на Първия конгрес по българистика в София, специалист по македонска граматика. По сведения, събрани от Първо главно управление (външното разузнаване тогава), въпросният учен, на симпозиум в Западен Берлин, бил направил съобщение, в което разграничил българския от македонския език и ги представил като два самостоятелни езика. На нашия секретен сътрудник била поставена задачата: *„...да окаже влияние над американския учен (на когото помагал при превода) да промени своето съобщение като представи македонския език за диалектна форма на българския.“*¹⁶ В информацията се констатира, че американският учен, променил своето изказване и на конгреса прочел своето съобщение със съответните промени. Причината

¹¹ Пак там, т. II, л. 69

¹² Пак там, т. II, л. 71

¹³ АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 1., а.е. 5937, ЛД № 10817, л. 79

¹⁴ Пак там, л. 80

¹⁵ Пак там, л. 81

¹⁶ АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 1, а.е. 7563, РД № 14062, т. II, л. 12, гръб

била, както той сам споделил, че се опасявал българските специалисти да не реагират много остро.¹⁷

Ще посоча още един пример, който се отнася не до западен, а до съветски гражданин, пребивавал като аспирант в България. Темата на неговата дисертация била: „Географски термини в българския език“. При разработването ѝ въпросният аспирант получавал помощ от цялата катедра по български език при Софийския университет. След завръщането си обаче в СССР, при издаването на дисертацията, неизвестно по чии указания и по какви съображения, той добавил и „македонски език“. Довереното лице на тайните служби тогава, което е наблюдавало въпросния учен, е трябвало след това да дава обяснения пред началника на отдел „Наука и образование“ на ЦК на БКП.¹⁸

В архивите на ДС има много документи, които са свързани с т.нар. **възродителен процес**. В конкретния случай ще дам пример с използването на гръцки учени за обслужване на удобни за тогавашната официална българска доктрина тези. По време на българо-гръцки симпозиум, проведен в Солун през 1985 г., на българския учен, в случая и секретен сътрудник, е възложено да направи предложение гръцките му колеги да му предоставят материали или публикации, направени от гръцки учени по турската денационализаторска и асимилаторска политика в миналото и сега. Той е трябвало да има готовност да им даде правилни разяснения, в случай на проявен интерес от тяхна страна.¹⁹

Примерите, свързани с опитите за въздействие върху научните тези на чуждестранни учени са много, но много повече са случаите, при които Държавна сигурност е формулирала **теми, които български научни работници е трябвало да разработват** и в тях да защитават определени от службите тези.

В делото на секретен сътрудник срещаме коментар на неговия оперативен работник: *„Поръчах на секретния сътрудник да напише материал в размер на 30-40 страници за дипломатическите ходове, свързани с асимилаторската политика по отношение на Македония от страна на Югославия, Гърция, Албания и противодействието на България. Статията ще обхваща периода от Берлинския конгрес до края на Втората световна война и ще отговаря на нашите изисквания за подобен материал.“*²⁰

Друг оперативен работник отчита, че секретният сътрудник, след като завършил изпълнението на плановата си задача, определена му в института, където работил, поел ангажимент да напише материал за нуждите на отдел 14-и на ПГУ - ДС. *„Обясних на сътрудника – пише в доклада си оперативният му работник – специфичните условия, на които трябва да отговаря искания от мен материал“.*²¹

¹⁷ Пак там, л. 13

¹⁸ АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 1А, а.е. 29039, ЛД № 47291, л. 12

¹⁹ АКРДОПБГДСРСБНА – Р, а.е. 5997, ЛД № 14362, л. 45, гръб

²⁰ АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 1, а.е. 7563, ЛД 0 14062, л. 37, гръб

²¹ АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 1, а.е. 6997, РД № 14195, л. 62, гръб

В докладна, адресирана до началника на 14-и отдел на ПГУ - ДС, пише следното: „На 2 март 1987 г. проведох среща със секретния сътрудник, за да му предам хонорара, определен от отдел 08 ПГУ, във връзка с написаната от секретния сътрудник статия „Образуването на българската народност“ по тяхно искане.“ „Междувременно секретният сътрудник спомена, че пише статия за „Наемничеството“ в Средновековната българска държава. По повод на тази статия и във връзка с възродителния процес, възложих на сътрудника да направи проучване в средновековните извори, с цел издирването на данни, показващи целенасоченото преселване на Балканския полуостров на турско население през 14 век, за подготвяне почвата на бъдещо нашествие, водено от верския фанатизъм. Подобно връщане към средновековната история и евентуално откриване на данни от онова време, показващи, че целта на османските турци са били тогава и по-късно насочени към завоевания и трайно настаняване на новите територии, постигано чрез изстребление или помохамеданчване на местното население, би било хубаво въведение към описанието на събитията от подобен характер, протекли през следващите векове на територията на днешна България.“²²

Българските учени, секретни сътрудници, под формулировката за научно сътрудничество, е трябвало да търсят максимално сближаване с чуждестранните си колеги. Това е била важна задача от страна на ДС по време на **конгресите по българистика**. Един от основните похвати в работата на агентите е бил събиране на информация „на тъмно“, както и информация с основните данни за лицата. От особена важност бил въпросът да се дава отпор срещу евентуални опити за прокарване на антибългарски тези по време на заседанията.²³ Срещаме много документи, в които се събира информация за политическите нагласи на чужденците, най-вече по теми, свързани със зараждащото се десидентство и съпротивата срещу социалистическия строй. Например след Първия конгрес по българистика агентът бил разговарял с полски участник, завеждащ катедра „български език“ в Ягелонския университет в Краков, който обрисувал обстановката в Полша като изключително тежка. Заявил, че Полша няма да се върне назад към допуснатите от бившето ръководство грешки и извращения, но и бъдещето ѝ нямало перспектива, след като връх в „Солидарност“ имат контрареволуционните сили и антисоциалистически тенденции.²⁴

Ето каква информация постъпва в ДС по време на Втория конгрес по българистика, свързана със съветското участие. Първоначално трябвало да дойдат 100 души, но после дошло официално съобщение от съветска страна, че ще присъстват само 60 души и при това не най-компетентните българисти. Причината била, че Конгресът се оценявал от съветска страна като политическа акция на България, а СССР не се чувствал ангажиран да подкрепя подобни акции. Агентът бил на мнение, че в подобна оценка има доза истина, особено като се има предвид равнището на някои български участници в

²² АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 1, а.е. 5997, № ЛД № 14362, л. 52

²³ АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 1, а.е. 5997, РД № 14362, л. 4, гръб

²⁴ АКРДОПБГДСРСБНА –М, ф. 1Р, а.е. 14687, РД № 47291, л. 85

конгреса, които се включват в него само, за да отстояват определени политически схващания, а не научни изследвания.²⁵

Американските учени винаги са представлявали особен интерес за комунистическите тайни служби. В архивите на ДС има подробни справки, които включват не само научните интереси и университетите, където работят въпросните специалисти, но се изучават и техните „слабости“, като привързаност към пиенето и към представителките на слабия пол.²⁶ Във връзка с посещението на американски учен у нас на секретния сътрудник са поставени следните задачи: *„1. Да информира ДС за плановете, поведението и намеренията му, като се обърне особено внимание на евентуални опити за политическа информация за България от него. В тази връзка секретният сътрудник да следи и има готовност да разясни правилно при евентуален интерес от страна на американския учен по въпроси от вътрешно политическо и икономическо естество, в това число и за възстановяването на имената; 2. Да изясни точните интереси на лицето в областта на българския език и при възможност да окаже влияние за неговото заставане на наши позиции при евентуален сравнителен анализ, например с т.нар. македонски език или по вероятно с румънски език“.*²⁷ В Докладната записка на оперативния работник, след проведената среща със секретния сътрудник, става ясно, че в изпълнение на поставената задача, той е започнал, съгласно инструкциите, да оказва влияние. Причината за подобен извод била споделеното мнение от страна на американския учен, че без сравнения с други сродни езици няма да мине, а също, че има разлика между словореда в българския и македонския език. По повод на това секретният сътрудник препоръчал на учения от САЩ да започне изследването си от по-ранни периоди, за да бъде издържано научно. Лицето е дало израз, че ще се съобрази с тази препоръка.²⁸

Няма да е справедливо, ако не отбележим, че научните работници в онези години са били поставяни в състояние на преса от страна на ДС. В много от случаите, за да могат да пътуват в капиталистически държави, факт, който им е предоставял дълеч по-широки възможности за научно развитие, нашите учени с охота са приемали да изпълняват задичите, възлагани им от тайните служби. В докладна записка относно някои проблеми във факултета по славянски филологии, след проведена среща с агент от Об-то управление на ДС, оперативният работник пише: *„На катедрен съвет в катедра „Български език и литература“ е бил обсъждан въпросът за изпращане на лектор по български език в Московския държавен университет. Направило впечатление, че нито един от преподавателите в катедрата не изявил желание да замине в СССР. Повечето от тях проявявали нескрит стремеж да отидат на специализации в западни страни“.*²⁹

²⁵ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. IP, а.е. 11849, РД № 40888, т. 2, л. 264

²⁶ АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 1, а.е. 7563, РД № 14062, л. 19-21

²⁷ Пак там, л. 49

²⁸ Пак там, л. 51

²⁹ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. IP, а.е. 14687, РД № 47291, л. 38

Не е тайна също, че информацията, получавана от секретните сътрудници винаги е била проверявана. От оперативните работници се е изисквало освен рутинните задачи за придобиване на информация, и изучаване на лица, да наблюдават действията, поведението и контактите на секретните сътрудници с цел проверка и контрол. Такъв контрол се е осъществявал и посредством у-ние Об на ДС и чрез възможностите на тяхната агентура, откъдето се е получавала зашифрована информация за поведението и контактите на самите секретни сътрудници.³⁰

Познанията на учените българисти са били използвани и при изпълнението на специфични **разузнавателни задачи по линия „Анонимки“** (управление Об на ДС). За направен езиков анализ на анонимен материал от 1979 г. в досието на секретен сътрудник четем, че въз основа на допуснатите фонетични грешки: *„...авторът на текстовете (може би) е роден в западнобългарските области, ако това не са грешки, направени съзнателно, за да подведат“*.³¹

Посочените примери, открити в документите на ДС, са само шрих към темата за използването на научния потенциал в изпълнението на задачи на тайните служби. Нарочно пропускам думите „българския“ научен потенциал и „комунистическите“ тайни служби, защото не са малко и примерите, при които западните тайни служби са използвали своя научен потенциал срещу социалистическия строй в България чрез насаждането на тези, които също обслужват чисто политически цели и са далеч от истинската наука. Но интересно и полезно е да се изследват документите на секретните служби от близкото минало, защото в тях много често могат да се открият истини, които в публично прокламираните информационни източници имат съвършено друго съдържание. Това обаче не означава, че документите на ДС могат да служат като единствения източник на обективна информация. И при тях винаги трябва да се потвърждава информацията и от друг източник. Нещо много важно като подход и в работата на самите тайни служби.

³⁰ АКРДОПБГДСРСБНА – Р, а.е., 6997, ЛД № 14195, л. 59

³¹ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. IP, а.е. 14687, РД № 47291, л. 41